

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Türkiye Tarımında Kooperatifçilik Alternatifini Yeniden Düşünmek

Çağatay Edgücan ŞAHİN¹

MAKALE BİLGİSİ

Gönderim Tarihi

10.12.2018

Makale Kabul Tarihi

27.12.2018

Anahtar Kelimeler

Kooperatifler

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri

Tüketim Kooperatifleri

Yeni Kooperatifçilik

Neoliberalizm

Keywords

Cooperatives

Agricultural Development Cooperatives

Consumer Cooperatives

New Cooperativism

Neoliberalism

Orcid No

0000-0001-8306-7128

Özet

Kooperatif modeli, İngiltere’de sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sosyal problemlere, bizzat söz konusu problemleri deneyimleyenler tarafından getirilen çözüm yollarından birisidir. 19.yy. ortalarından 21.yy.’a gelindiğinde kooperatif modeli, pek çok ülkeye yayılmış ve şirket modeline bazen alternatif, bazense tamamlayıcı olan bir üretim-tüketim örgütlenmesine dönüşmüştür. Bu çalışmada Türkiye’de son yıllarda öne çıkan bazı başarılı tarımsal kalkınma kooperatifi örnekleri ile tüketim kooperatiflerinin neoliberalizmin gerek tarımsal ürün üreticileri gerekse işçi sınıfı üzerindeki tahribatını ortadan kaldırmaya potansiyeli tartışmaya açılmaktadır.

Abstract

The cooperative model is a collective solution which created by the people who faced with social problems occurred by the Industrial Revolution. The model, widespread to many countries by the 21st Century. Sometimes it turned into an organization as an alternative to the company model under various socialist states, and sometimes it turned into a complementary organization of the company model. In this study, we will discuss the potential of agricultural development cooperatives and consumer cooperatives to recover the destructive effects of neoliberalism on workers and small-scale farmers via cases in contemporary Turkey.

¹ Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, İ.İ.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cedgucansahin@gmail.com

Giriş

Ekonomik zenginliğin yaratılmasında kooperatiflerin piyasa sistemi içerisindeki yeri ve rolü, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalist ülkelerde çeşitli tartışmalara konu olmuştur.¹ Özellikle küresel kapitalist sistemin yaşadığı krizler sırasında ve sonrasında kooperatifler başta istihdam yaratma kabiliyeti olmak üzere çeşitli veçheleri ile tartışılmaya devam etmiştir.² Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde kooperatifçiliğin son yıllarda yeniden gündemde olduğu görülmektedir. Bu durum, farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelerde kooperatiflere yönelik gerçekleştirilen ve özellikle son yıllarda bir ivme kazandığı görülen akademik çalışmalar üzerinden anlaşılabilir gibi, Birleşmiş Milletlerin 2012 yılını “Uluslararası Kooperatifler Yılı” olarak ilan etmiş olmasından da anlaşılabilir. Gerçekten de tarımsal amaçlı kooperatifler gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından -*öncelikler ve kooperatifçilikten beklentiler farklılaşsa da*- önemini korumaya devam etmektedir. Örneğin 2014 yılı itibarıyla tüm Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde kültürel farklılıklar, kooperatifçilik geleneklerinin farklılaşması v.b. unsurlar veri olmasına rağmen tarımsal kooperatiflerin piyasadaki payı ortalama olarak %40’dır (Bijman ve Iliopoulos, 2014: 498-500).³

Gelişmekte olan pek çok ülke ve bölgede de tarımsal amaçlı kooperatifler (Afrika ülkeleri için Bkz. Wanyama, Develtere ve Pollet, 2008: 5-13) özellikle istihdam aracılığıyla gelir yaratma, eğitim aracılığıyla üyelerinin beşeri sermaye stoklarını artırma ve sosyal koruma yoluyla yoksullukla mücadelede önemli araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Kooperatifler yoluyla Ruanda gibi spesifik ülkelerdeki tarımsal yoksulluğun önlenmesine odaklanan bazı araştırmalar ise (Bkz. Verhofstadt ve Maertens, 2014: 101-102) tarımsal kooperatiflerin yoksulluk üzerinde; tarımsal ürün üreticileri arasında toprak sahibi olma-olmama (kooperatife üye olma eğilimleri farklılaşmaktadır), büyük-küçük mülkiyet sahibi olma, mekânsal

¹ *Geleneksel* kooperatif modelinin sosyalizmden ziyade, kapitalizmle daha uyumlu olduğu, zira başta özel mülkiyet ve sözleşme hakkını kabul etme olmak üzere, işçi ve yönetici çalıştırma, sermaye işletme v.b. operasyonel süreçlerde özel şirketlerle olan benzerliklerinin farklılıklarından daha ağır bastığını ileri süren İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme ait bir tartışma için Bkz. Koller, 1947: 1135-1137.

² Kooperatiflerin 1970’lerin sonları ve 2007 sonrası dönem gibi ekonomik kriz dönemlerinde ekonominin geneline kıyasla istihdam yaratma ve istihdamı koruma bakımından başarılı performans sergilediklerine dair çeşitli gelişmiş ülke örnekleri üzerinden paylaştıkları bulgular için Bkz. Smith ve Rothbaum, 2013: 4-7. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) benzer görüşü için Bkz. Birchall ve Ketilson, 2009: 10-14.

³ İskandinav ülkeleri (Danimarka, Finlandiya ve İsveç), İrlanda, Hollanda, Fransa ve Avusturya’da kooperatiflerin tarımsal ürünler piyçasındaki payı %50’nin üzerinde iken, İspanya, Belçika ve Almanya’da ise %40 ile %50 arasındadır. Diğer AB-27 ülkelerinde kooperatiflerin piyasadaki payları daha düşük olmakla birlikte, Kıbrıs, Romanya, Bulgaristan ve Lüksemburg’a ait güvenilir veri mevcut değildir (Bijman ve Iliopoulos, 2014: 500).

yakınlık-uzaklık, eğitilmiş olma-olmama gibi olguların varlığından hareketle homojen bir etkiden ziyade heterojen etkilerde bulunduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmada özellikle gelişmekte olan ülkelerde neoliberalizmin salt örgütlü üreticiler üzerindeki olumsuz etkilerinin değil, aynı zamanda örgütlü işçi sınıfı üzerinde yarattığı tahribatın tarımsal üretim açısından ortadan kaldırılmasında kooperatifleşme alternatifi (yeni kooperatifçilik) Türkiye'deki tarımsal kalkınma kooperatifleri üzerinden ana hatlarıyla tartışılacaktır.

I. Türkiye'de Tarımsal Üretim ve Kooperatifleşme İhtiyacı

1980'li yıllarla birlikte Türkiye'de uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar tarım sektörü üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bu politikalarla birlikte gerek tarımın GSYİH'dan aldığı payda, gerekse tarım sektöründeki işgücünde düşüş yaşanmıştır. Bu durum 1990'lı yılların ardından daha görünür bir hal almıştır. Örneğin 1990 yılında işgücünün %47'si tarım sektöründe yer alırken, bu oran 2005 yılında %25.5'e, 2018 ortalarında ise %19.4'e (yaklaşık 5.6 milyon kişiye) düşmüştür. Türkiye'nin GSYİH'sı içinde tarımın payında da benzer bir azalış görülmektedir. 1980 yılında tarımın GSYİH'daki payı 26% iken, bu pay 1990'da %17'ye, 1997'de %14.5'e ve 2017 yılında %6.3'e düşmüştür (TUIK, 2018; OECD, 2008: 5; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018). Tarım kesiminin hem üretim hem de istihdam olarak küçülmesine mukabil sanayi ve hizmetler kesimlerinin genişlemesi süreci “yapısal değişim” olarak değerlendirilebilecek olsa da (Eğilmez, 2018: 169-170), işgücünün tarımda yer alan %19.4'lük kısmının GSYİH'nın yalnızca %6.3'ünü elde etmesi sorunun bir kısmına işaret etmektedir. Sorunun diğer sektör içerisindeki dağılımındadır. Zira GSYİH'nın %6.3'ü içerisinde tarımsal üretim yapan şirketler ile hissedarlarının varlıkları gibi mülkiyet temelli gelirler de mevcuttur. Bu tespit Türkiye'de küçük toprak mülkiyetinin yaygınlığı ile birlikte düşünüldüğünde “tarımda yoksul çiftçilik” olgusuna işaret etmektedir. Yukarıdaki GSYİH-ışgücü ilişkisi tarımsal üretimde yıllar içerisinde yaşanan bir çözülmeye işaret ederken, söz konusu çözülmeye birlikte geçim sıkıntısı çeken çiftçilerin ya aynı kentin merkezine/metropollere göç ettikleri (Eğilmez, 2018: 170-171) ya da yakın bölgelerde madencilik v.b. işkollarında çalışmaya başladıkları görülmektedir. 2014 Soma Maden Faciası'nda yaşamını kaybedenlerin bir kısmının geçimlerini sağlayamadıkları için tütün üretimini terk eden çiftçiler olmaları (Bkz. Ersoy, 2017) buna örnek verilebilir.

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Tarımsal üretimin önemli olmasının bir diğer nedeni, hayvancılık ve et üretimini de doğrudan etkilemesidir. Günümüz Türkiye'sinde tarımsal ürün ve başta yem olmak üzere tarımsal girdilerin pahalılığının sebep olduğu et ürünleri fiyatlarındaki artış, ithalat ile dengelenmeye çalışılmaktadır. Ziraat Mühendisleri Odası'nın (ZMO) hazırladığı "2018 Buğday Raporu"na göre Türkiye, başta Eski Doğu Bloğu ülkeleri olmak üzere Kanada, Meksika, Almanya gibi bir dizi ülkeden geleneksel tarım ürünü olan buğday ithal etmektedir (ZMO, 2018). Yine özellikle girdi maliyetlerindeki artıştan kaynaklanan üretici sayısının zamanla azalması, Türkiye'deki kırmızı et arzında yetersizliğe yol açarken, söz konusu arz eksikliğinin giderilmesi amacıyla etin yanı sıra, angus v.b. canlı hayvanlar da ithal edilmektedir (Bianet, 2018; Yıldırım, 2017). Eğer gidişat değişmezse, tarımsal üretimdeki çözümlüğün toplumsal ve ekonomik maliyetinin giderek artması sürpriz bir sonuç olmayacaktır.

Bu noktada tarım sektöründe örgütlü üreticilik önem kazanmaktadır. ILO verilerine göre 2017 yılı itibariyle Türkiye'de toplam 7.422.994 üyeli 53.259 kooperatif bulunmaktadır (ILO, 2017:1). Türkiye Kooperatifçilik Raporu'na göre Türkiye'deki 53.259 kooperatifin yalnızca 11.933'ü (yaklaşık %22'si) tarımsal amaçlarla faaliyet göstermektedir. Bu kooperatiflerin 3.559.627 ortağı (toplam 7.422.994 ortağın yaklaşık %48'i) bulunmaktadır. Tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin 7201'i tarımsal kalkınma kooperatifi, 2523'ü sulama kooperatifi, 553'ü su ürünleri kooperatifi, 31'i pancar ekicileri kooperatifi, 1625'i ise tarım kredi kooperatifidir. Verilerden hareketle tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin % 60'ının tarımsal kalkınma kooperatifleri olduğu anlaşılmaktadır (Gıda ve Tarım Bakanlığı, 2017: 69). Bu rakamlar tek başına anlam ifade etmeyeceğinden Türkiye'nin üyelik sürecinin devam ettiği AB'ndeki bazı ülkelerdeki kooperatife katılım oranına bakmak yerinde olacaktır. İrlanda'da kooperatife katılım oranı %70, Finlandiya'da %60, Avusturya'da %58 iken Türkiye'de yalnızca %10 civarındadır (Çıkmın, 2017: 149). Yine, 2012 Uluslararası Kooperatifler Yılı'nda yayınlanan ve 2012-2016 dönemini kapsayan Türkiye Kooperatif Strateji Belgesi ve Eylem Planı çerçevesinde kooperatifliğin önemine yönelik vurgular yapılmışsa da, kooperatiflerin karşı karşıya kaldığı sorunlara yönelik fazla bir ilerleme kaydedildiğini ileri sürmek güçtür (Hacısalıhoğlu ve Şahin, 2018: 79).

II. Amaç, Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu çalışmanın amacı gelişmekte olan ülkelerde uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının gerek kooperatifçilik hareketi ve kooperatifler, gerekse de işçi sınıfı ve örgütleri (sendikalar)

açısından olumsuz bir ortam yarattığı tespitinden hareketle, son dönemde gerek dünyada gerekse Türkiye’de örneklerine rastlanılan kooperatifçiliğin üreticiler ve işçiler açısından bir alternatif yaratma potansiyelini tartışmaya açmaktır. Bu tartışma yapılırken, Türkiye’de farklı ürünler üreten ve farklı açılardan başarılı sayılan/sayılabilecek olan bir dizi tarımsal kalkınma kooperatifi ile birlikte özellikle İstanbul merkezli olan ve söz konusu tarımsal kalkınma kooperatifleriyle ilişkilenen tüketim kooperatifleri analize dahil edilmektedir. Dolayısıyla çalışmada aksi belirtilmedikçe kooperatif, kendi fabrikasına/tesislerine sahip olan tarımsal kalkınma kooperatif(ler)ini vurgulamaktadır. Bu durum, çalışmamızın ilk sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmamızda veri toplama tekniği olarak nitel araştırma tekniklerinden “derinlemesine görüşme tekniği” kullanılmıştır. Kooperatif yetkilileriyle gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerde, yarı yapılandırılmış görüşme kağıdı kullanılmıştır. Çalışmamız öncelikle kooperatifleri odağına aldığından, kooperatiflerin işçilerine/sendikalara yaklaşımı araştırma kapsamında kalırken, sendikaların kooperatiflere yaklaşımı ikinci planda kalmıştır ve araştırmaya dahil edilmemiştir. Bu da çalışmamızın ikinci sınırlılığını oluşturmaktadır.

III. Güncel ve Başarılı Örnekler Üzerinden Türkiye’de Tarımsal Üretici Kooperatiflerinin Taşıdığı Potansiyeli Tartışmak

2000’li yıllarla birlikte Türkiye’de fabrikada katma değer eklenerek satılan ve hatta bazı örneklerde salt ulusal pazarda değil, uluslararası pazarlara ihraç edilebilecek düzeyde rekabetçi ürünler üreten bir dizi kooperatifin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kooperatifler arasında, çay kooperatifleri, şeker kooperatifleri, süt ve süt ürünleri kooperatifleri, zeytin kooperatifleri v.b. kooperatifler öne çıkmaktadır. Tek tarımsal ürün üreten kooperatifler odluğu gibi birden fazla ürün üreten kooperatifler de mevcuttur. Örneğin Ovacık Belediyesi öncülüğünde örgütlenen “Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi” bal, bakliyat, tuz, pekmez ve süt ve süt ürünleri olmak üzere birden fazla ürün üretmekte ve ürünlerini kendi internet sitesi, Ankara satış ofisi, Göztepe Satış Ofisi, Kadıköy Tüketim Kooperatifi aracılığıyla satmaktadır (Birgün, 2018; OvacıkDoğal, 2018). Öte yandan bu başlıkta yukarıda sözü edilen ürün üreticilerinin örgütlendiği birkaç güncel ve başarılı örneğe dikkat çekilecektir. Bu örneklerin seçilmesinde başat unsur kooperatiflerin kendi fabrikalarına sahip olmalarıdır. Zira bir sonraki başlıkta ana hatlarıyla tartışmaya açılacak olan alternatif üretim örgütlenmesinin temellerine dair en kritik öge, ürünün üretilmesi kadar, kooperatiflerce işlenmesi ve kooperatifler aracılığıyla satılmasıdır. Yine, ham ürünlerin hasat sonrasında en kısa sürede

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

işlenmesi önemlidir zira ham siyah zeytin⁴ haricindeki işlenmemiş süt, çay ve şeker pancarı gibi ürünler oldukça kolay bozulabilmektedir. Bu çalışmanın temel vurgusu hammaddelerin elde edilmesi, işlenerek katma değerli ürüne dönüştürülmesi ve söz konusu ürünlerin tüketicilere ulaştırılması aşamalarının kooperatifler eliyle örgütlenmesinin yanı sıra, üretim sürecindeki işçilerin de en azından toplu sözleşme düzeninde çalışmalarının olanaklılığı üzerinedir. Zira üretim-tüketim süreçleri böylesi bir ağ mantığı ile örgütlenemediği sürece kooperatifler: 1- rekabetçi bir piyasada birçok avantaja sahip olan özel şirketlere ucuz hammadde ya da ucuz ara ürün sağlayan üretim birimleri olmanın ötesine geçemeyeceklerdir ve 2- kooperatiflerin fabrikalarında çalışan işçilerle ilişkileri de hali kar maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu odaklı şirket modeli ile benzeşecektir.

Bu tartışmayı, neoliberal politikaların tarımsal ürün üreticileri ve kooperatifler üzerindeki etkilerine işaret eden güncel bir örnek olan şeker pancarı üreticileri ve pancar kooperatifleri üzerinden açmak yerinde olacaktır. Zira Türkşeker A.Ş.'nin sahip olduğu şeker fabrikalarının özelleştirme sürecinde olması, halihazırda geliştirilebilecek olan bir potansiyelin, daralmasını ve hatta yok olmasını beraberinde getirebilecektir. Bu öngörü, Burdur ili örneğinde Türkşeker fabrikalarında örgütlü sendika olan Şeker-İş ile Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi'ni özelleştirme sürecinde birlikte hareket etmeye ve fabrikayı satın alma yönünde bir irade ortaya koymaya sevk etmiştir. Söz konusu girişim başarısız olsa da hem üreticiler hem de özelleştirme sonrasında işsiz kalması muhtemel olan işçiler⁵ açısından bir çıkış arayışına örnek olması açısından önemlidir. Zira fabrikanın özelleştirilmesi sonrasında kapanma riski mevcuttur:

⁴ Dünyanın en büyük sofralık siyah zeytin üreticisi olan ve sekiz kooperatif üyesi bulunan MarmaraBirlik'in 30.500 kayıtlı zeytin üreticisi, 600 personeli, bir entegre tesisi vardır. Günde 150 ton kapasiteli zeytin ambalajlanması ve 220 ton zeytinyağı üretim ve dolumu yapan MarmaraBirlik, Türkiye'de sofralık salamura siyah zeytinde düzenleyici, fiyat belirleyici, piyasa oluşumunu yönlendirici, bilgilendirici ve organize edici, yeniliklerde öncü rol oynama görevlerini yerine getiren –*üretim sürecinin sürekli geliştirilmesinin yanı sıra inovatif bir ürün olarak zeytinli çikolata üretilmektedir*- bir kuruluştur (MarmaraBirlik, 2018). MarmaraBirlik'te, tıpkı halihazırda Çaykur'da ve daha önce Özçay'da olduğu gibi Öz Gıda İş sendikası örgütlüdür. Birlik'e bağlı kooperatifler, kampanya dönemlerindeki yurt içi nakliye süreçlerinde prensip olarak öncelikle taşıyıcılar kooperatiflerini tercih etmektedirler (Görüşme No.6: 17/08/2018, MarmaraBirlik). Öte yandan bu çalışma kapsamında üst birliklerden ziyade kooperatifler ele alındığı için MarmaraBirlik değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Dünya sofralık siyah zeytin üretimindeki lider konumu ve Türkiye'de taban fiyatları tek başına belirleme gücü, entegre fabrika ve Birlik bünyesinde sendikalı işgücüne sahip olması ve taşımacılık kooperatifleriyle kurdukları ilişkiler sebebiyle MarmaraBirlik'e bağlı kooperatifler, mevcut şirket modeline alternatif oluşturma konusunda başlı başına bir incelemeyi hak etmektedir.

⁵ Nisan 2018'de özelleştirilen 14 fabrikadan dokuzunun özel sektöre devri gerçekleşmiştir. Devri gerçekleşen fabrikalarda işten çıkarmalar yaşanmıştır: Erzurum'da 50, Bor'da 40, Elbistan'da 55, Çorum'da 95, Afyon Şeker Fabrikası'nda 32 olmak üzere toplamda 530 kişi işten çıkarılmıştır. 2018 Aralık ayı itibariyle Yozgat Şeker Fabrikası'nda çalışan 110 işçi ise işten çıkarmayla karşı karşıyadır (Hürriyet, 2018a)

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

“Peki, Burdur Şeker fabrikası kapatılırsa ne olur? Günümüzdeki en büyük maliyetlerden biri *nakliye*, burada üretilen şeker pancarının Konya, Uşak ya da Afyon’daki fabrikalara götürülebilme şansı da yok. Taşıma maliyeti arttığı için, fabrika sahipleri bunu almak istemeyecektir. Çiftçi, göndermeye çalışsa tüm kazancı, nakliye ücretine gidecektir. Dolayısıyla bu fabrika kapanırsa; *bölgede şeker pancarı tarımı biter*. Peki, pancar tarımı biterse ne olur? Ortaya çıkan şeker açığını *nişasta bazlı şeker ve tatlandırıcılar* doldurur. Devlet, vatandaşın ektiği pancarın yaklaşık % 25’ini posa olarak vatandaşa hibe ediyordu. Dolayısıyla fabrikalar özelleşince *hayvancılık* bu durumdan çok etkilenir, yem fiyatları yükselir. Hayvancılık yapan küçük işletmeler yok olur. Çiftçi de kendisine *yeni bir üretim deseni* bulmaya çalışır. Tabii potansiyel olarak şehirlere ya da merkezi bölgelere *göç de cabası*” (Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi).

Özelleştirilme sürecinin salt kooperatifi ve üyelerini değil, başta fabrika işçileri, hayvancılıkla uğraşanlar olmak üzere kent ekonomisinin bir çok aktörünü etkileme potansiyeli mevcuttur:

“Dolayısıyla bu fabrikalar kapandığı zaman, ekonomi önemli derecede sekteye uğrayacaktır, özellikle de şekerle ilgili yan sanayii. Bir taraftan parça, makine sanayii diğer taraftan istihdam gibi durumlar ortadan kalkacaktır. Hayvancılıkta küspe, başlı başına çok önemli bir kaba yem kaynağıdır ve şu an fabrikalarda senelik 6-7 milyon ton civarında üretiliyor. Bu, *6-7 milyon ton küspe piyasadan çekilirse* bu sefer *başka yemlerle ikame edilmesi gerekecek* ki, şu anda hayvancılığın en önemli maliyet unsuru yem problemidir. *Bugün bir torba yem 150 TL civarındadır*. Keza gübre de öyle. Baktığınızda çiftçinin işi öylesine zor ki. Tabii bir de bu *işin simsarları* türedi. Pancar üzerinden tahsis edilen küspeleri, yoksul çiftçiden para karşılığı alıp, hayvancılık yapan çiftçilere para karşılığında satarak kar elde ediyorlar. Çiftçi öylesine borçlu ki sistem onun böylesi bir ilişki ağı içerisinde kaybeden olarak yer almasına neden oluyor. Oysa borçlu olmasa küspesini bir kenarda tutabilir, belki hayvancılığa bile yönelebilir ama gelin görün ki şartlar pek de öyle değil maalesef. ... Geçen gün TV’de Burdur halkıyla yapılan röportajda halka şeker fabrikalarının özelleştirilmesi hakkında ne düşündükleri soruluyor. “Özelleştirilmesi iyi oldu” diyorlar, “çalışanların işsiz kalmalarının iyi olduğunu zaten üç ay çalışıp dokuz ay yattıklarını” dile getiriyorlar. Düşünün vatandaşın olaylara bakışı bu. Fabrika kapanırsa orada pancar tarımının biteceğinden, küspe üretilmeyeceğinden ve hayvancılığın bölgede biteceğinden haberi yok. Söylenenin aksine o fabrikalarda insanlar 12 ay boyunca çalışıyor, kampanya dönemlerinde şeker üretimi yapılırken, kampanya sonrasında da fabrika teknik işlemlerle ilintili olarak çalışmaya devam

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ediyor” (Görüşme No.7: 20/09/2018, Ankara-Pankobirlik Genel Merkezi).

Yukarıda alıntılanan ifadelerden hareketle hâlihazırda işleyen ve sendika ile birlikte geliştirilebilecek olan mevcut kooperatif modelinin, özelleştirme ile birlikte tamamen ortadan kalkma ya da küçülme riskiyle karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır.

Çay üretimi süreci de güncel, işleyiş itibarıyla başarılı ve model oluşturma iddiası taşıyan kooperatif örnekleri ile öne çıkmaktadır. Çay üretiminde öne çıkan başlıca aktör hem en çok fabrikaya ve çay işleme kapasitesine sahip olan, hem de taban fiyatını belirleyen Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, kısaca Çaykur’dur. Çaykur’un 46 fabrikası, günlük 9100 ton günlük yaş çay işleme kapasitesi ve 11186 çalışanı (9480’i geçici işçi, 1706’sı daimi işçi, 368’i memur, 987’si ise sözleşmeli personel) vardır (Çaykur, 2017: 12). Çaykur dışında çayın üretiminde hem yerli-yabancı özel şirketler, hem de “Hopa Çay” ve “Özçay” gibi tarımsal kalkınma kooperatifleri yer almaktadır. Çaykur hisselerinin Varlık Fonu’na devredilmesiyle⁶ (Bkz. Varlık Fonu, 2018), birlikte beliren özelleştirilme ihtimali, çay tarımında kooperatifçiliğin üreticiler açısından daha da önem kazanabileceğine işaret etmektedir. Zira hem çay endüstrisinin hem de bölgenin en büyük işletmeleri arasında olan Çaykur’a ait fabrikaların özelleştirilmesi durumunda şeker pancarı üretimi sürecine benzer sonuçlar yaşanma ihtimali yüksektir: 1- Çaykur tarafından belirlenen kota ve taban fiyatı uygulamalarının ortadan kalkması, 2- özel şirketlerin üreticiler karşısında daha da avantajlı bir konuma gelmeleri ve 3- halihazırda Öz Gıda İş sendikasıyla örgütlü olan birçok çalışanın işsiz kalması/emekli olması. Bu sebeple çay üretiminde kooperatifçiliği geliştirmek, daha çok ve daha güçlü kooperatifler kurmak ürünün ve üreticinin geleceği açısından hayati öneme sahiptir (HopaÇay, 2018a).

Kamusal bir işletme olan Çaykur, bu konunun taban fiyatı ve kota belirleme gibi avantajlarının yanı sıra bazı dezavantajlarını da deneyimlemektedir. Yüz yüze görüşme gerçekleştirilen Çaykur yöneticisi, “üreticilerden alınabilecek en üst seviyede ham çay satın alındığını, özel sektör fabrikalarının %50 ya da daha az kapasiteyle çalışırken Çaykur’a ait fabrikaların tam kapasiteyle çalıştığını ve Kamu İhale Kanunu çerçevesinde hareket edilmek

⁶ 24 Ocak 2017 tarihli ve 2017/9756 numaralı Kanun Hükmünde Kararname ile sekiz büyük KİT’in mülkiyeti Hazine’ye ait olan taşınmazlarının tahsisleri kaldırılmış ve Türkiye Varlık Fonu’na devri gerçekleştirilmiştir. Türkiye Varlık Fonu’na devredilen kuruluşlar arasında Çaykur da vardır (Resmi Gazete, 2017).

zorunda olduğu için Kurum'un, özel sektör işletmeleri gibi üreticilerden dilediğince çay alımı yapamadığını" deneyimlenen bir dezavantaj olarak aktarmaktadır (Görüşme No.4: 08/08/2018, Çaykur).

Çay üretimi yapan kooperatiflerde Hopa ve Özçay Kooperatifleri başarılı örnekler olarak öne çıkarken, yönelimleri ve öncelikleri açısından farklılaşmaktadırlar. 1959 yılında kurulan ve kurulduğu bölgedeki 12000 üreticiden 4150'sinin üyesi olduğu Hopa Çay Kooperatifi, bir yandan 2012 öncesindeki yönetimden devraldığı borçları ödemekte, bir yandan da bölgesindeki üreticilerin güvenini yeniden kazanmaya çalışmaktadır.⁷ Kooperatif, 2018 sezonunda 675 bin ton yaş çay işleyerek 110 bin ton kuru çay elde etmiştir. Öte yandan 2018'de kooperatifin fabrikasında günlük 40 ton olan yaş çay işleme kapasitesine ulaşamamıştır (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi; Görüşme No. 8: 23/11/2018, Hopa Çay Kooperatifi). Kooperatif yönetimini üretim sürecinde en çok zorlayan husus, üreticilerden ham çay alırken nakit ödeme zorunluluğudur. Bu problem, üreticilere kısa vadeli fakat Çaykur'un belirlediği ve peşin ödenen taban fiyatın üzerinde ödeme yapılarak aşılmaya çalışılmaktadır.⁸ Hopa Çay Kooperatifi'nin İzmir Büyükşehir Belediyesi ve başta Kadıköy Tüketim Kooperatifi olmak üzere çeşitli kurumlarla geliştirdikleri ikili ilişki ve anlaşmalarla özellikle 2018 yılı sonunda ekonomik sıkışmışlığını aşma yönünde önemli adımlar attığı görülmektedir (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi; Hürriyet, 2018b). Kooperatif ayrıca birçok ilde satış temsilcileri bulundurmakta ve internet üzerinden de satış yapmaktadır (Bkz. HopaÇay, 2018b).

Hopa Çay Kooperatifine kıyasla yeni bir kooperatif olan Özçay Kooperatifi, 1989'da kurulmuştur. 1271 üyesi olan kooperatif yalnızca kendi üyelerinden ve Çaykur'un belirlediği taban fiyatın üzerinde belirlenen bir fiyattan yaş çay alımı yapmakta, 2018 itibariyle günde 150 ton yaş çay işleyerek 30 ton kuru çay elde etmektedir. Kooperatifte çay fabrikası işçileri dahil olmak üzere 130 işçi çalışmaktadır. İşçiler, daha önceki yıllarda Öz Gıda İş sendikasına üye iken, 2018 yılı itibariyle kooperatifte sendikalı çalışan yoktur (Görüşme No.3:

⁷ Hopa Çay Kooperatifi yönetimi, mevcut borçların kapanmasına öncelik verirken, bir yandan da borçlar bittiğinde bölge halkının hizmetine sunulmak üzere düğün salonu, sağlık ocağı v.b. girişimler üzerine mesai harcamaktadır. Fabrikada çalışan işçiler sendikalaşırlarsa bunu olumlu karşılayacaklarını ifade eden kooperatif yöneticilerinin (Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi) temsil ettikleri pozisyon, kooperatifin salt üyelerinin ekonomik çıkarları ile sınırlı olmadığına bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁸ Hopa Çay Kooperatifi yöneticileriyle gerçekleştirilen görüşmelerde, bölgedeki birçok çay üreticisinin Kooperatif'in borçluluğuna rağmen çaylarını Kooperatif'e vermeyi tercih ettikleri anlaşılmıştır. Öte yandan üreticilerin kendi borçluluk durumlarının da bu süreçte etkili olduğu, hatta bazı durumlarda ürününü Çaykur'un belirlediği taban fiyatın da altında satmak zorunda kalan üreticilerin mevcut olduğu belirtilmiştir.

17/05/2018, Özçay Kooperatifi). Hopa Çay Kooperatifinin aksine geçmiş dönemlerden kalan bir borçluluğu olmayan Özçay Kooperatifi, ürünlerinin %70'ini tarım kredi kooperatiflerine satarken, kalan %30'unu da İzmir Büyükşehir Belediyesi ve tüketim kooperatiflerine satmakta, yine kendi fabrika satış ofisleri ve internet üzerinden de satış yapmaktadır. İnovasyona önem veren bir üretim süreci örgütlemiş olan kooperatifin “iki buçuk yaprak organik yeşil çay”ı 2018 yılında “en iyi çay” seçilerek Uluslararası Kalite Ödülü almıştır (Özçay, 2018).

Ülke çapında görünür başarı sağlayan bir diğer örnek 1967’de kurulan ve 2002 yılına dek toplam 500 üyesi olan, 2002 yılında yönetimin değişmesiyle birlikte 2018 itibariyle 2100 üyeye ulaşan ve ülkedeki en büyük süt ürünleri kooperatifi olan “Tire Süt Kooperatifi”dir. Nihai ürünlerinin çay ve şekere kıyasla oldukça kısa raf ömrüne sahip olması sebebiyle son derece rekabetçi bir alanda varlık gösteren Kooperatif, markalaştırdığı ürünlerini kendi marketlerinin yanı sıra büyük zincir marketler aracılığıyla da satabilmektedir. Kooperatif ayrıca İzmir Büyükşehir Belediyesi ile birlikte “süt kuzusu” ve “okul sütü” projelerini hayata geçirerek Belediye adına 2008-2013 döneminde her hafta 250 okulda 220.000 çocuğa süt dağıtmıştır ve halen 1-5 yaş grubu çocuğu olan 125.000 aileye haftada iki litre süt dağıtmaktadır (Tire Süt Kooperatifi, 2018; Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi). Kooperatifin sosyal faaliyetleri ise şunlardır: 1- kooperatif üye ve ailelerine dönük geziler düzenlemek, 2- üreticilerin ücretsiz olarak kullanacakları düğün salonu inşası v.b. faaliyetleri örgütlemek ve 3- Türkiye’nin her bölgesinden gençleri kendi bölgelerinde kooperatifleşme sevk edecek bir “gençlik parlamentosunu” faal tutmak. Üyelerine dönük faaliyetleri ve başka bölgelerdeki gençleri kooperatifçiliğe yönlendirmek yönündeki girişimleri öne çıkan kooperatifin fabrikasında sendikali işçi bulunmamakta ve kendisiyle görüşme gerçekleştirilen yönetici “kooperatif bünyesindeki işçilerin sendikaya ihtiyaçları olmadığını” düşünmektedir (Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi).

IV. Bir Kazanan Üç Kaybedenden, Üç Kazanlı Bir Alternatife Geçişte Kooperatifler

Kar maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu ilkelerinin ön planda olduğu kapitalist üretim sürecinde sermaye dışındaki girdiler de sermaye türevleri olarak değerlendirilmektedir. Doğa, *doğal kaynak-hammadde* olarak değerlendirilirken, emek de *beşeri sermaye/insan sermayesi* olarak değerlendirilmektedir. Bu durum salt şirketlerle sınırlı değildir; şirketlere benzer bir yaklaşımla faaliyet gösteren, salt üyelerinin çıkarlarına odaklanmış olan geleneksel

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

kooperatifler için de geçerlidir. Bu tür kooperatifler ekonomik başarı ya da başarısızlıklarından bağımsız olarak verili şirket modeline bir alternatif sunmamaktadırlar. Zira şirket modeli ve şirket modeliyle benzer motivasyona sahip kooperatif modeli sırasıyla şirket hissedarlarının ve kooperatif üyelerinin kazancını ön plana koyarken, maliyet minimizasyonu ilkesiyle hareket ederek başta sendikasız (ya da sarı sendikalarda örgütlü) çalışan işçilerin çıkarlarını ikinci plana atabilmektedir. Buna ek olarak fiyatları giderek artan ve talebi kültürel v.b. sebeplerle görece inelastik sayılabilecek olan çay ve şeker ile özellikle çocukların beslenmeleri açısından öne çıkan süt ve süt ürünlerine ödeme yapan tüketiciler de ekonomik-sosyal kayıplar yaşayabilmektedirler.

İşçilerin kayıpları işsizlik (gerek fabrikanın üretimden çekilmesi, gerekse üretime daha yüksek teknoloji ve daha az işçi ile devam edilmesinden ötürü) ve çalışma koşullarının kötüleşmesi başlıklarında değerlendirilebilir. Bazı üretim kooperatifleri de imkanları ölçüsünde tıpkı şirketler gibi üretim teknolojisine yapılacak yatırımları daha az işçi çalıştırarak emek maliyetlerini düşürmenin bir yolu olarak değerlendirebilmektedir (Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Üreticileri Kooperatifi).

Üretim sürecinde kar ve ücretler arası ilişkinin emekçiler aleyhine bozulduğu (Eğilmez, 2018: 222), üretim maliyetlerindeki artıştan ötürü başta tütün ve şeker pancarı üreticilerinin tarım yapmayı bırakarak kentlere göç ettikleri ya da Soma Maden Facia'sında görüldüğü üzere mülksüzleştikleri (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 99-101), işçilerin %90'ının sendikasız, %95'inin ise toplu sözleşmesiz çalıştıkları (Disk-Ar, 2017), gıda zehirlenmeleri haberlerinin sıradanlaşmaya başladığı (Akalin, 2018; Gürcanlı, 2018) bir ortam hazırlayan neoliberalizm koşullarında “üreticilerin, işçilerin ve tüketicilerin birlikte kazançlı çıktıkları bir alternatifin varlığı için asgari koşulların ne olduğu” sorusu verili koşullarda yanıtı aranan en önemli sorular arasındadır. Diğer bir deyişle, üreticileri tarımsal üretimde tutan, işçilerin çalışma koşullarının en azından toplu sözleşme düzeniyle belirlendiği ve ILO'nun “insana yakışır iş” tavsiye kararına (Türkiye Milli Kooperatifler Birliği, 2018) uyulduğu, tüketicilerin kaliteli, güvenilir ve mümkünse rekabetçi ölçüde ucuz gıdalar tüketme haklarını gözetilen bir dönüşüm için neler gereklidir?

Ovacık Belediyesi öncülüğünde gelişen örnek, Kadıköy Tüketim kooperatifi öncülüğünde başlayan ve Göztepe gibi yeni şubelerle gelişmeye devam eden başarılı örnekler bize alternatifin hangi yollarla gelişebileceği hakkında bazı fikirler vermektedir. Üreticiler ile

tüketicileri birbirleriyle doğrudan etkileşime sokan, ağ mantığı üzerinden, diğer bir deyişle yatay örgütlenen, doğayı korumayı ve ekolojik üretimi ilke edinmiş bir modele ilişkin hali hazırda önümüzde çeşitli örnekler mevcuttur. Buna ek olarak, neoliberalizmin tahribatı ancak kooperatiflerde örgütlü üreticilerle, kooperatif fabrikalarındaki işçilerin, hatta ürünü hasat eden tarım işçilerinin örgütlendikleri, dolayısıyla işçilerin haklarının da korunduğu bir alternatif ile ortadan kaldırılabilecektir. Söz konusu alternatifin işleyebilmesi için yukarıdaki örnekler üzerinden ortaya çıkan minimum gereklilikler şöyle özetlenebilir: 1- üreticilerin ekolojik üretime ve kooperatifleri aracılığıyla ar-ge faaliyetlerine yönelmeleri, 2- diğer üretici-taşıma-tüketici kooperatifleri ile şeffaf ve dayanışmacı ilişkiler kurmaları (ürünün markalaşmasından ortak fon oluşturmaya kadar) ve 3- üretim sürecinde yer alan işçilerin asgari olarak toplu sözleşme düzeninde çalışmaları.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde tarımsal ürün üreticileri aleyhine yaşanan dönüşümün salt üreticileri değil, aynı zamanda kaliteli ve ucuz gıdaya ulaşmakta zorlanan tüketicilerle, güvencesiz çalışan işçileri de olumsuz etkilediği tespitinden hareketle, üç gruba da üretim sürecinin kazananlarına dönüştürebilecek bir alternatifin temel dinamiklerinin neler olabileceği üzerine kısa bir tartışma açılmıştır. Tartışmanın bir boyutunu piyasada özel şirketlerle rekabet halinde olan kooperatiflerin konumu oluştururken, diğer boyutunu fabrikada işlenmediğinde doğası gereği kolay bozulabilen, bu sebeple üretim alanlarına yakın bir yerde fabrikalaşmanın şart olduğu ürün örnekleri (şeker pancarı, yaş çay, ham süt) oluşturmaktadır. Gerek şeker gerekse çay örneklerinde ortaya çıkmış olan üreticilerin borçluluk durumlarının, ürünün özel şirkete, KİT'e ya da kooperatiflere verilmesindeki tercihi etkileyebileceği anlaşılmaktadır. Kooperatiflerin öncelikle üyelerine, ulaşabildikleri ölçüde de bölgelerindeki üreticilere dönük "üretici profil araştırmaları" yaparak gelecek projeksiyonlarını belirlemeleri yerinde olacaktır.

Türkiye'de neoliberal paradigmaya geçişle birlikte çiftçilerin, işçilerin, yöre halkının ve tüketicilerin sosyal ve ekonomik kayıplara uğradığı tarımsal üretimden, üretici ve tüketicinin doğrudan etkileşimde oldukları ve salt üreticilerin değil, üretim sürecinin parçası olan işçilerin ve nihayet tüketicilerin kazançlı çıkacağı bir üretime geçişte üretim, taşıma ve tüketim kooperatifleri ile belediyeler önemli roller üstlenebilir. Sürecin üretici kooperatifleri yönünde Tire, Hopa, Özçay, Ovacık, Pankobirlik'e bağlı Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ve Marmarabirlik'e bağlı kooperatifler gibi başarılı ve bazıları uluslararası alanda tanınan markalara sahip olan örnekler mevcuttur. Bu örnekler aynı ya da farklı ürünleri üreten diğer tarımsal kalkınma kooperatifleri için de örnek olabilir. Sürecin tüketici kooperatifleri yönünde ise, özellikle İstanbul gibi metropol kentlerde kurulmaya başlanan Kadıköy v.d. tüketim kooperatiflerine yönelik ilginin artmasıyla birlikte yeni şubeler açıldığı görülmektedir. Ovacık Belediyesi ve İzmir Büyükşehir Belediyesi gibi yerel yönetimlerin, yerel ya da ulusal ölçekte çeşitli kooperatiflerle geliştirdikleri ilişkiler, bir yandan belediyelerin bölge halkına sağlıklı ürünlerin ulaştırmasını sağlarken, diğer yandan kooperatiflerin ekonomik atılım yapmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kooperatiflerin yerel yönetimlerle geliştirecekleri ilişkilerin kooperatiflerin finansman kaynaklarına ulaşmalarının yanı sıra tanınırlıkları açısından da katkıda bulunduğu söylenebilir.

Gıda güvenliği konusunda son yıllarda toplumsal duyarlılığın artmasından hareketle kooperatifler düzenli denetimi yapılan ürünler ve ekolojik üretim vurgusuyla önemli bir boşluğu doldurma potansiyeline sahiptir. Ana hatlarıyla ele aldığımız kooperatiflerin tamamı üretim sürecinin örgütlenmesi ve satış açısından güçlüdürler. Buna ek olarak her birinin özgün yönleri ise şöyle özetlenebilir: 1- Burdur-Isparta örneği özelleştirilen fabrikayı, fabrikada örgütlü işçi sendikasıyla birlikte satın alarak işletmek iradesini göstermektedir, 2- Tire örneği başka kentlerden gençleri kooperatifçilik konusunda eğitme iradesini göstermekte ve ayrıca üreticiler ve bölge halkına dönük girişimlerde bulunmaktadır, 3- Hopa örneği ekonomik imkanlarının kısıtlılığına rağmen salt üreticileri değil, kooperatiflerin kurulu oldukları bölge halkını ve fabrikadaki işçilerin ortak çıkarlarının korunması yönünde bir irade göstermektedir, 4- Özçay (ve MarmaraBirlik) örnekleri uluslararası piyasalarda tanınan ve inovatif yönü öne çıkan ürünlere önem vermektedirler, 5- Ovacık örneği ise birden fazla tarımsal ürün üretip satması açısından diğer tarımsal kalkınma kooperatiflerinden ayrılmaktadır.

Özetlemek gerekirse günümüz Türkiye'sinde ekolojik üretime ve gıda güvenliğine önem veren, aracıları ortadan kaldırarak üretici ile tüketiciyi bir araya getiren başarılı kooperatif örnekleri mevcuttur. Sürecin kooperatif fabrikalarında/birimlerinde çalışan örgütlü işçiler boyutu ise halen eksiktir. Diğer bir deyişle bu çalışmada yer verilen örneklerden hareketle üretici örgütleri olan kooperatifler ile işçilerin örgütleri olan sendikalar arasında etkileşimin yetersiz olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bunun bir sebebi "şirketleşen" ve sendikasızlaşmayı savunan kooperatifler olabileceği gibi bir diğer sebep de çeşitli

gerekçelerle kooperatiflerde örgütlenmede isteksiz ya da başarısız olan sendikalar olabilir. Dolayısıyla eğer varsa kooperatiflerde sendikalaşmanın sağlanabilmesi önündeki engellerin tespit edilmesi ve bu çerçevede ilgili sendikalara dönük araştırmalar yapılması gerekmektedir. Ayrıca üyeleri dışındaki üreticiler ve sosyal gruplarla dışlayıcı ilişkiler kurmayan kooperatifler üzerine de daha çok araştırma yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akalın, A. (2018). “Gıda Zehirlenmelerine Toplumcu Yaklaşım”, İSİG Meclisi, <http://www.guvenlicalisma.org/19372-gida-zehirlenmelerine-toplumcu-yaklasim-akif-akalin>, 04/06/2018, [Erişim Tarihi, 25/11/2018].
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011). **Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye’ye Yansımaları: Ücretli Emek ve Sermaye**. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bianet (2018). “Et İthalatı Yüzde 675, Buğday İthalatı Yüzde 148 Arttı”, <https://m.bianet.org/bianet/tarim/199510-et-ithalati-yuzde-675-bugday-ithalati-yuzde-148-artti>, 26/07/2018, [Erişim Tarihi 18/09/2018].
- Bijman, J. ve İliopoulos, C. (2014). “Farmers’ Cooperatives in the EU: Policies, Strategies, and Organization”, *Annals of Public and Cooperative Economics* 85:4 2014, ss. 497-508.
- Birchall, J. ve Ketilson, L. H. (2009). **Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis** / International Labour Office, Sustainable Enterprise Programme. - Geneva: ILO.
- Birgün (2018). “Ovacık ürünleri satış ofisi Ankara’da açılıyor”, 20/10/2018, <https://www.birgun.net/haber-detay/ovacik-urunleri-satis-ofisi-ankara-da-aciliyor-234234.html>, [Erişim Tarihi 01.11.2018].
- Çıkmın, A. (2017), **Bir Başkadır Kooperatifçilik**, S.S. Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, İzmir.
- Disk-Ar (2017). **DİSK-AR Sendikalaşma ve Toplu İş Sözleşmesi Raporu (2013-2017)**. 11/08/2017. <http://disk.org.tr/2017/08/disk-ar-sendikalasma-ve-toplu-is-sozlesmesi-raporu/>, [Erişim Tarihi, 01/10/2018].

- Eğilmez, M. (2018). **Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme**. 13. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ersoy, A. (2017). “Soma’da madenci olmak: Tütünden, madene; oradan mezara”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39895102>, [Erişim Tarihi, 25/10/2018].
- Gürcanlı, E. (2018). “Bir işçi sağlığı sorunu olarak ucuz yemek zehirlenmeleri!”, İSİG Meclisi, <http://www.guvenlicalisma.org/19379-bir-isci-sagligi-sorunu-olarak-ucuz-yemek-zehirlenmeleri-emre-gurcanli>, 04/06/2018, [Erişim Tarihi, 25/11/2018].
- Hacısalıhoğlu, E., Şahin, Ç. E. (2018). “**Looking Closer to the New Cooperativism: Practices of Agricultural and Consumer Cooperatives in Turkey**”, Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations, Ed. Çağatay Edgücan Şahin and Arzu Özsoy Özmen, First Edition, Vol:22, Ijopoc Publication Limited, Publication No: 2018/13, London, UK, pp.75-87.
- Hopaçay (2018a). “Hakkımızda”. <http://www.hopacay.com/sayfa/hakkimizda>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- Hopaçay (2018b). “Satış Noktaları”, <http://www.hopacay.com/satis-noktalari>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- Hürriyet (2018a). “Yozgat Şeker Fabrikası Önünde İşçilerden Kadro Eylemi”, <http://www.hurriyet.com.tr/yemel-haberler/yoztat/sorgun/yoztat-seker-fabrikasi-onunde-iscilerden-kadro-41040062>, [Erişim Tarihi, 05/12/2018].
- Hürriyet (2018b). “İzmir Büyükşehir Belediyesi çayı Rize’den alıyor”, <http://www.hurriyet.com.tr/yemel-haberler/izmir/izmir-buyuksehir-belediyesi-cayi-rizeden-aliyo-41022735>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- ILO (2017), **Statistics on Cooperatives Country in Focus: Turkey**, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_614045.pdf [Erişim Tarihi 26.09.2018].
- Koller, E. F. (1947). “Cooperatives in a Capitalistic Economy”, *Journal of Farm Economics*, Vol. 29, No. 4, Part 2: Proceedings Number (Nov., 1947), ss. 1133-1144
- OECD (2008). “1990’den günümüze Tarımın Çevre Performansı Raporu”,

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

- <http://www.oecd.org/agriculture/sustainable-agriculture/40808023.pdf>, [Erişim Tarihi, 22/11/2018].
- OvacıkDoğal (2018). “Hakkımızda”, <https://www.ovacikdogal.com/ic/hakkimizda>, [Erişim Tarihi 22/11/2018].
- Özçay (2018). “World Beverage Innovation Awards Prize”, <https://ozcay.com.tr/> [Erişim Tarihi 22/11/2018].
- Resmi Gazete (2017). Karar Sayısı : 2017/9756.
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170205M1-1.pdf>, [Erişim Tarihi, 08/10/2018].
- Smith, S. C. ve Rothbaum, J. (2013). Cooperatives in a Global Economy: Key Economic Issues, Recent Trends, and Potential for Development, IZA Policy Paper, No. 68, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2018). “Gayrisafi Yurtiçi Hasıla’da Zincirlenmiş Hacim Olarak Tarım ve Türkiye”,
<https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/GSYIH.xlsx>, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].
- Tire Süt Kooperatifi (2018). “Uygulanan Projeler”,
<https://www.tiresutkoop.org/pageID/projeler/uygulanan-projeler/>, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].
- Türkiye Milli Kooperatifler Birliği (2018). “ICA ‘İnsana Yakışır İş’i Destekleyen ve Taciz’e sıfır toleransın garanti edilmesini sağlayan bir bildiri yayımladı”, 26/11/2018,
<http://www.turkey.coop/haberdetay/ICA--%E2%80%98Insana-Yarasir-Is%E2%80%99i-destekleyen-ve-Taciz%E2%80%99e-sifir-toleransin-garanti-edilmesini-isteyen-bir-bildiri-yayimladi/340>, [Erişim Tarihi 26.11.2018].
- TUIK (2018). “İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı, NACE Rev.2”. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2263, [Erişim Tarihi, 01/11/2018].

Varlık Fonu (2018). “Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü”,

<http://turkiyevarlikfonu.com.tr/TR/icerik/62/cay-isletmeleri-genel-mudurlugu>,

[Erişim Tarihi, 01/11/2018].

Verhofstadt, E. ve Maertens, M. (2014). “Can Agricultural Cooperatives Reduce Poverty?

Heterogeneous Impact of Cooperative Membership on Farmers’ Welfare in Rwanda”,

Applied Economic Perspectives and Policy (2015) Vol. 37, N. 1, ss. 86 – 106.

doi:10.1093/aep/ppu021

Wanyama, F. O., Develtere, P. Ve Pollet, I. (2008). Encountering the Evidence: Cooperatives and Poverty Reduction in Africa. *Working Papers on Social and Co-operative Entrepreneurship WP-SCE 08-02*.

<http://ssrn.com/abstract=1330387>, [Erişim Tarihi,

01/11/2018].

Yıldırım, A. E. (2017). “İthal ucuz et satışı 2019'a kadar sürecek”, 30/11/2017,

<https://www.dunya.com/kose-yazisi/ithal-ucuz-et-satisi-2019a-kadar-surecek/392589>, [Erişim Tarihi 30.11.2018].

ZMO (2018). **2018 Buğday Raporu**.

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30125&tipi=17&sube=0,

[Erişim Tarihi 22.10.2018].

Görüşme ve Röportajlar

Görüşme No.1: 20/01/2018, Hopa Çay Kooperatifi, Artvin.

Görüşme No.2: 24/02/2018, Tire Süt Kooperatifi, İzmir (Hacısalıhoğlu, E. ile birlikte yürütülen ve 37. International Labour Process Conference’da sunulan “Tracing the Class Relations in Turkey’s New Cooperativism: A Potantial Alternative to Market Relations?” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.3: 17/05/2018, Özçay, Trabzon.

Görüşme No.4: 08/08/2018, Çaykur, Rize (Ergun, B. ile birlikte yürütülen ve FSECON 2018-Ankara Konferansı’nda sunulan “Rethinking Cooperative Model in Turkey’s Tea Production: A Qualitative Analysis” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

POLİTİK EKONOMİK KURAM SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Görüşme No.5: 16/08/2018, Burdur-Isparta Pancar Ekicileri Kooperatifi, Burdur (Çiçek, Ö. ile birlikte yürütülen ve 9. ICOPEC 2018-Atina Konferansı'nda sunulan “While Discussing the Near Future of Producer Cooperative’s in Turkey Privatization of Sugar Mill’s: Pankobirlik Case” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.6: 17/08/2018, MarmaraBirlik, Bursa.

Görüşme No.7: 20/09/2018, Ankara-Pankobirlik Genel Merkezi (Çiçek, Ö. ile birlikte yürütülen ve 9. ICOPEC 2018-Atina Konferansı'nda sunulan “An Alternative Approach to Privatization of Sugar Mill’s in Turkey: Rethinking Cooperatives” başlıklı ortak bildiri kapsamında yapılan görüşme).

Görüşme No.8: 23/11/2018, Hopa Çay Kooperatifi, Vayıç, H. (telefon görüşmesi).